

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується загалом підвищенням ролі національного чинника в суспільно-політичному житті держави, зокрема, відбувається зростання національної самосвідомості як українців, так і інших етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізація ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх запитів та потреб.

Підсумовуючи, варто наголосити, що міжнаціональні відносини мають значний вплив на розвиток політичної нації, зокрема, з огляду на особливості застосування різних моделей міжнаціональних відносин.

1. *Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”* – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – С. 14–15.
2. *Бочковський О. Вступ до націології.* – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
3. *Євнух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем // Політичний менеджмент.* – №2, 2007. – С. 12–29.

УДК 323.17(47+57)

Н. Шипка

Національний університет “Львівська політехніка”

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПОБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

© Шипка Н., 2008

Досліджується взаємозв’язок імперії та націоналізму, зокрема, проаналізовано імперський вплив на розвиток формування націй. Розкрито суть радянської політики “імперії позитивної дії” щодо етнічних груп.

Intercoupling empire and nationalism are explored, in particular, imperial influence upon development of process formation nations is analyzed. Essence of soviet policy “empire affirmative action” for ethnic group is solved.

Національна держава сьогодні вже не залишається єдиною можливою альтернативою імперії, а остання, своєю чергою, вже не сприймається через призму антиколоніальної боротьби пригнічених народів. Останнім часом західні науковці дедалі активніше цікавляться місцем і роллю національного питання в імперії та імперіалізмом загалом. Цьому сприяли кілька обставин, передусім крах Радянської імперії, переоцінка феномена національної держави загалом, яка, своєю чергою, була викликана процесами світової глобалізації, регіоналізації і конфедералізації. Актуальність дослідження зумовлюється тим, що дає змогу по-новому розглянути причини краху радянської системи та роль і місце націоналізму у цьому процесі; до того ж це малодосліджена проблематика у вітчизняній політичній науці.

Позицію радянської влади щодо “націоналізму”, становища національностей яскраво висвітлив Й.Сталін у своїй праці “Марксизм і національне питання” [6]. Більшість західних істориків досліджують взаємозв’язок імперії і націоналізму, дослідники, зокрема, аналізують, як імперський контекст впливав на розвиток формування націй. Російський історик А. Міллер у праці “Империя Романовых и национализм” спростовує тезу про етноцентризм великоросійських державницьких традицій, натомість вказує на етнічний чинник у здійсненні влади в російській імперії [4]. Аналізуючи національне питання у СРСР, американський політолог Т. Мартін виокремлює ключові ідеологічні передумови, що лежали в основі ранньої радянської національної політики 20-х років ХХ ст. [2]. Німецький дослідник А. Каппелер у книзі “Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад” за допомогою конструктивістської методології досліджує взаємодію етносів з імперією [1].

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за мету розглянути роль та місце “національного питання” у становленні та розвитку радянської імперії.

Об'єктом дослідження є формування та розвиток українсько-угорських відносин після проголошення Україною незалежності. Предметом дослідження є угорська національна меншина України як чинник українсько-угорських відносин.

Такі імперії, як Австро-Угорщина, Німеччина, які загалом доволі стримано розігрували етнічну карту в суперництві одна з одною, в ході Першої світової війни на повну силу використовували "етнічну зброю", яка виявилась доволі сильною. Можна сказати, що лавиноподібний ріст націоналізму багато в чому був наслідком тотальної війни загалом та нової політики імперій в суперництві одна з одною, зокрема. Етнічна та релігійна належність стають вагомим чинником у боротьбі за політичну владу. Вже наприкінці XIX століття російський Генеральний штаб починає складати етнічні карти можливих театрів бойових дій, передусім західних околиць та прикордонних областей Австро-Угорщини та Німеччини. Під час Першої світової війни, коли "неправильна" національна та релігійна належність могла стати самою достатньою причиною для репресій, експропріацій, депортацій, значущість етнічних чинників у свідомості людей радикально посилювалась [4, с. 172]. А. Міллер аналізує російську імперію як поліетнічну структуру, в центрі якої з'являються етнокультурні, етноконфесійні, міжнаціональні відносини та аспекти економічної, адміністративної взаємодії. Учений зазначає, що "проста логіка самозбереження підказує імперській владі, що не слід провокувати незадоволення місцевого населення, застосовуючи пригнічення та репресії без спеціальних на це причин" [4, с. 30]. Місцеве населення аналізується не лише як об'єкт впливу влади, але і як самостійний актор у здійсненні влади. А. Міллер приходить до висновку, що крах російського імперського національного проекту, який передбачав культурну асиміляцію українського етносу, пояснювався не стільки силою спротиву українського національного руху, скільки слабкістю та непослідовною політикою імперської адміністрації.

Американський політолог Т. Мартін зосереджує увагу на принциповій новизні у підході більшовиків до національної проблематики порівняно з політикою імперії Романових. Науковець виокремлює ключові ідеологічні передумови, що лежали в основі ранньої радянської національної політики 20-х років XX ст.: по-перше, головним лейтмотивом радянської влади у "національному питанні" було певною мірою задоволення вимог націоналізму, задля розколу надкласової єдності національних рухів, нейтралізації привабливості національних лозунгів, що, своєю чергою, мало створити кращі умови для виявлення класових суперечностей та сприйняття більшовицької ідеології; національні антагонізми мали зникнути самі собою; по-друге, Т. Мартін відзначає модерністську концепцію більшовиків, за якою нації виникають у період капіталістичного розвитку і є історично перехідним явищем. Національну свідомість більшовики вважали неминучою фазою розвитку суспільства, яку всі народи повинні подолати на шляху до інтернаціоналізму. А майбутнє злиття націй можливе лише через повне звільнення пригнічених народів. Досвід Австро-Угорщини, так само, як і сила національних рухів після краху Російської імперії, запевнювали їх у тому, що національна консолідація неминуча і при соціалізмі; по-третє, передумовою більшовицького підходу стало переконання, що націоналізм неросійських народів зумовлений передусім реакцією на пригнічення царським режимом і недовірою до великорусів. Звідси теза про більшу небезпеку "великоросійського шовінізму" порівняно з націоналізмом пригнічених народів; по-четверте, важливим чинником у плануванні радянської національної політики був її зв'язок із зовнішньої політикою.

Заохочувальна політика стосовно етнічних груп, розділених західним кордоном Радянського Союзу, повинна схилити на бік СРСР їхніх співвітчизників за кордоном та збільшити можливість Москви впливати на західних сусідів. Саме таку політику Радянського Союзу щодо національностей Т. Мартін називає політикою "імперії позитивної дії" (affirmative action), тобто позитивною дискримінацією, яка застосовувалась до колись пригнічених народів" [2, с. 55]. Звернемось до поглядів Й. Сталіна щодо нації. На його думку, націю можна визначити за допомогою нібито об'єктивних наукових критеріїв. Він, зокрема, визначив націю як "спільну спільність людей, що історично склалася"; ця спільність має чотири характерні ознаки: спільну мову, територію, економіку і спільність психічного складу, яка проявляється в спільності культури". Ці чотири ознаки тільки в їхній комбінації утворюють, за Сталіним, націю. Якщо хоч однієї з них бракує, нація перестає бути нацією. Свої міркування Сталін продемонстрував на прикладі прибалтійських німців і латишів, які, хоч і мали спільну територію та економіку, в XIX сторіччі не спромоглися утворити націю. Завдяки своєму теоретичному опрацюванню проблеми Сталін 1917 року став першим радянським наркомом у справах національностей, і з тієї посади починається його швидке сходження до влади. Його підхід до "національного питання" визначався гнучкістю: цілковите прийняття принципу національного самовизначення він поєднував із застереженнями, які повністю відміняли дію цього принципу. Спочатку він визнає: "робітники зацікавлені в повному злитті всіх своїх товаришів в єдину інтернаціональну армію, у вільному і повному розвитку духовних сил своїх братів, хоч би до якої нації вони належали". Поряд з цим він вказує: "Це звичайно не означає, що соціал-демократія підтримуватиме всі та всілякі звичаї і установи нації" [6, с. 32].

Активно впроваджувалась політика “коренізації”, завдяки якій систематично зростала частка місцевих мешканців у республіканських партійних та урядових апаратах. Отже, більшовики, по суті, захопили лідерство у вирішенні національних завдань, характерних для усіх типів національних рухів. Вони створювали національні еліти там, де їх не було або вони були слабкі. Вони поширювали та підтримували у масах різні форми національної культури та ідентичності там, де це завдання було нагальним. Вони сприяли територіалізації етнічності та створювали національні утворення на різних рівнях. Ця політика заперечувала нейтральність стосовно національних питань, яка була принципом більшовиків перед революцією та робила акцент саме на “позитивній дії” аж до однозначної ворожості, навіть до добровільної асиміляції. Більшовики спробували підмінити донаціональний устрій царської імперії постнаціональним, пролетарсько-інтернаціоналістським і перестрибнути через фазу національної держави.

“Політика позитивної дії або позитивної дискримінації” неросійських народів, безперечно, вела до пригнічення інтересів російського населення. Т. Мартін вважає, що “позитивна дискримінація” взагалі була однією з ключових рис радянської політики, адже поряд з національною сферою компенсуючі привілеї широко застосовували за класовими, менше – за гендерними ознаками. “Імперія позитивної дії” – це спроба тлумачити Радянський Союз як новий тип політичної організації. Централізована держава, котра використовувала крайні форми насильства та прагнула до втручання у всі сфери суспільного життя, формально була структурована як федерація незалежних націй. Вона виникла як спадкоємиця Російської імперії, знову завоювала більшість околиць, що належали імперії, проте згодом розпочала політику укріплення неросійських націй та їхнього будівництва навіть там, де вони практично зникли.

В умовах позитивної дискримінації національна належність ставала одним з найважливіших елементів індивідуального капіталу, котрий міг полегшити здобуття освіти та інших ресурсів. Політика “позитивної дії” давала суперечливі результати та не справлялась зі своїм головним завданням – політичною нейтралізацією націоналізму. Насправді ця політика сприяла максимальній мобілізації етнічності та загостренню національного питання. Як наслідок, з початком індустріалізації та колективізації саме в національних районах загострились суперечності і конфлікти. Всюди, де створювались національні адміністративні одиниці, неминуче відбувалась мобілізація тих етнічних груп, які фактично перетворювались на національні меншини. Встановлення національних кордонів закономірно загострило національні невдоволення. Консолідація націй і поширення національних ідеологій суперечили очікуванням центру, що сподівався на ліквідацію національних елементів. Стало зрозумілим, що національні еліти не вдовольняться формальною рівністю, на якийсь час культурними і мовними правами, а висуватимуть політичні вимоги.

Як зазначає німецький дослідник А. Капелер, політика “коренізації”, чи то “позитивної дії”, мала радикальний вплив: а) широкі верстви неросіян повернулись до революції та партії або ж вони були нейтралізовані; б) істотно пришвидшилось творення націй з великих етнічних груп, а подекуди був покладений початок творенню менших етносів; в) українці сконсолідувались як нація, утворилась численна україномовна еліта, українська мова майже повністю запанувала у школах та установах [1, с. 285].

У період створення СРСР теорія самовизначення націй лягла в основу конституційно-правових норм держави, а національне питання було перенесене у сферу державного будівництва. Однак вже в цей період комуністична партія зіштовхнулась із серйозними проблемами: політичні лідери малих народів почали розігрувати національну карту, з метою отримати більші привілеї. Централізація держави по партійній лінії дала змогу частково зняти цю проблему.

Наприкінці 1920-х років у Радянському Союзі відбувся поворот від прагматично-гнучкої до репресивної національної політики. Колишні пріоритети мовної та кадрової коренізації поступились місцевим культурам. Головним гаслом стало “братерство народів СРСР”, російську культуру реабілітували, росіяни стали “першими серед рівних” у “дружній сім’ї радянських народів”, а російська мова повинна була стати “другою рідною мовою” усіх народів Радянського Союзу. Тепер лише численні етнічні групи у місцях свого компактного проживання користувались правом зберігати етнічну ідентичність. Із загостренням міжнародної обстановки зовнішня політика СРСР ставала більш ізоляційною та оборонною, відбувались масові репресії у прикордонних районах, чистки етнічно ненадійних елементів. Репресії передусім стосувались буржуазних націоналістів – національної еліти та місцевих політичних лідерів, які “попали під їхній вплив”. Головною метою таких репресій було насамперед запобігання виникненню претензій в національних еліт на політичне лідерство та одержання ними влади. Можна стверджувати, що СРСР як єдина держава тримався на страху і силі, хоч і намагався відвертати міжетнічні та міжконфесійні конфлікти в різноетнічних та різноконфесійних регіонах, так, що вони ніколи не переходили в сутички з насильницькими діями, як це відбувалося після його розпаду.

Отже, у тоталітарному радянському суспільстві меншина могла розраховувати лише на задоволення свого права на освіту, захист культурних інтересів спільноти. Правова політика Радянського Союзу щодо

національних меншин велась під гаслом так званого "зближення націй", тож будь-яка самостійна політична діяльність чи створення будь-якої громадської організації етнічної спільноти були неможливі.

Програма партії, ухвалена XXII з'їздом КПРС 1962 року, проголосила перспективу зникнення національних меншин, бо "розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, що характеризується зближенням націй і досягненням їх повної єдності" [5, с. 282]. Це положення конкретизувала Всесоюзна нарада "Розвиток національних стосунків за умов переходу від соціалізму до комунізму", що відбулася наприкінці 1963 р. у м. Фрунзе (Киргизька РСР). Її резолюція визначила термін як "такий процес, коли ...підготовлюються умови подолання всього того, що відрізняє одну націю від іншої, і формуються їх спільні риси в усіх сферах матеріального і духовного життя" [5, с. 39]. Хоча Програма КПРС дозволяла "забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускати ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов. В умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення" [5, с. 281].

Національні меншини реалізовували своє конституційне право на освіту та інші культурні надбання. Надання незначних, окремих поступок національним меншинам було зумовлено існуванням ідеологічного протистояння з капіталістичними країнами. Особливу увагу зосереджували на меншинах, що мали державність за межами УРСР, саме щодо них пропонувалось продовжити ідейне перевиховання у радянському дусі. Можна зробити висновок, що сам собою етнічний чинник і націоналізм, зокрема, не є визначальним у розпалюванні конфліктів, розпаді багатонаціональних держав, а лише інструментом для перерозподілу влади у вмілих руках політиків. Щодо радянської імперії, то її крах, очевидно, не був наслідком внутрішніх міжнаціональних незгод, хоч вони і відзначались. Головною причиною краху стала неспроможність впоратись з економічними труднощами. Можна з впевненістю сказати, що жодна з радянських республік, крім прибалтійських, не збиралася виходити з СРСР, і навіть для останніх незалежність була лише мрією.

1. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с. 2. Мартин Т. Імперія позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // *Ab Imperio*. – 2002. – № 2. – С. 55 – 87. 3. Мельник І.А. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К.: Либідь, 2006. – 468 с. 4. Миллер А. Імперія Романових и націоналізм: Ессе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с. 5. Програма КПРС, прийнята XXII з'їздом КПРС. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1964. – С. 282. 6. Сталін Й. Марксизм і національне питання. – К., 1952. – С. 32–33.

УДК 316.1(477.75)(=512.19):32

О. Щерба

Національний університет "Львівська політехніка"

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

© Щерба О., 2008

Проаналізовано перебіг розвитку та інтеграції ісламського чинника у Криму в умовах становлення та розбудови незалежної України. Здійснено спробу аналізу ступеня впливу релігійного фактора на політичні процеси у житті репатрійованих кримських татар.

The motion of process of development and integration of Islam factor in Crimea in the conditions of becoming and building of independent Ukraine is analysed. The attempt of analysis the degree of religious factor influence on political processes in life of repatriated Crimean Tatars is carried out.

В Українській державі триває становлення та розбудова демократичного суспільства. В умовах запізнілого, що є цілком об'єктивним, реагування з боку держави у правовій площині на той чи інший виклик релігійного, етнічного чи політичного характеру створюються передумови до гострих конфліктних ситуацій.